
כת השומרונים בתקופה ההלניסטית

Author(s): אוריאל רפפורט

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תש"ן), pp. 373-396

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.jstor.org/stable/70039902)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039902>

Accessed: 04/12/2011 10:28

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

כת השומרונים בתקופה ההלניסטית

מאת אוריאל רפפורט

לזכרו של מנחם שטרן,
מורה וידיד

מחקר השומרונים בתקופת הבית השני, הנמשך דורות רבים, זכה לפריחה בשנים האחרונות, בשל מקורות חדשים שהתגלו. טקסטים שונים, או גילויים ארכיאולוגיים חשובים, העניקו לחוקרים אפשרות לדון בתולדות השומרונים בלא להיזקק אך ורק למקורות הידועים זה מכבר, כפי שקורה לא אחת בתחומים אחרים של תקופת הבית השני. כך, לדוגמה, הגילויים בקומראן הביאו להערכה מחודשת בתחומים אחדים של חקר השומרונים. לדיון מיוחד זכה הפילוג בין השומרונים ליהודים, לאור מקומו של הנוסח השומרוני במהלך התפתחותו של נוסח התורה. כמו כן נבחן מחדש נושא הכיתות בתקופת הבית השני, ובכלל זה העדה השומרונית.¹ ברצוננו לסקור כאן כמה תגליות מאחרות יותר, שנודעו ברבים לאחר הופעת ספריהם של פורביס ושל קוג'ינס על השומרונים.² סקירה זו נועדה לשמש הקדמה למטרתנו העיקרית: בדיקת מהימנותו וערכן של האיגרות שמביא יוספוס פלאביוס בקדמוניות היהודים יב, 257–264.

- 1 עיין: J. D. Purvis, *The Samaritan Pentateuch and the Origin of the Samaritan Sect*, Cambridge Mass. 1968; cf. idem, 'The Samaritan Problem: A Case Study in Jewish Sectarianism in the Roman Era', *Traditions in Transformation*. eds. B. Halpern and J. E. Tov, D. Levenson, Winona Lake 1981, pp. 323–350; וראה גם מאמרו המסכם של ע' טוב: 'Proto-Samaritan Texts and the Samaritan Pentateuch', *The Samaritans*, ed. A. D. Crown, Tübingen 1989, pp. 397–407. התקדמות חלה גם בנושאים הקשורים בספרות השומרונית ובלשון השומרונית אך בנוגע לתקופה מאוחרת מזו שאנו עוסקים בה. וראה במקומות שונים בספר שבעריכתו של א"ד קראון, הנזכר לעיל. על התקדמות במחקר הארכיאולוגי הנוגע למאה הז' לפסה"נ בקירוב, בסמוך לחורבן שומרון בידי האשורים, ראה למשל: א' זרטל, 'הקערה המעוטרת בטביעות יתד ומוצא הכותים', ארץ ישראל, כ (תשמ"ט; ספר י' ידיו), עמ' 187–181. בויקה לקטע קצר ממצדה, ראה: ש' טלמון, 'קטעי כתבים כתובים עברית ממצדה', שם, עמ' 278–286, ובמיוחד עמ' 283–284. קטע מקומראן שפורסם לאחרונה, הכולל פולמוס נגד השומרונים: E. Schuller, '4Q372 1: A Text about Joseph', *RQ*, XIV (1990), pp. 349–375.
- 2 ראה: R. J. Coggins, *Samaritans and Jews*, Oxford 1975; וכן מאמרו (להלן, הערה 37); פורביס במאמרו ובספרו (לעיל, הערה 1). וראה גם: R. Egger, *Josephus Flavius und die Samaritaner*, Freiburg 1986. המביאה סיכומים מצוינים בנושאים שונים, ואף דיונים מקוריים (ראה להלן, הערה 35).

א. ממצאים נומיסמטיים וארכיאולוגיים

בחפירות הארכיאולוגיות נתגלו מטבעות של מחוז השלטון הפרסי הקרוי שומרון, אם כי טרם זכינו לפרסום מקיף שלהם. טביעת מטבעות במחוז שומרון אינה מפתיעה, שכן סביר להניח שטבעו מטבעות במחוז זה, כמו במחוזות שכנים לשומרון, כגון יהודה, עזה ואשדוד. יש לבחון אפוא מה ניתן להסיק מעובדה זו. מובן מאליו שעד לפרסום המקיף של המטבעות תהיה כל מסקנה בגדר ארעי.³

ראוי לשים לב לדימיון שבין מטבעות 'שמרן' לבין מטבעות 'יהד' בסוג המתכת ובצורת המטבע. אלה הם מטבעות כסף זעירים, אשר נטבעו, ככל הנראה, כדי לשמש 'כסף קטן', אשר השוק המקומי היה זקוק לו. המטבעות הזרים, כגון מטבעות צור וצידון, עזה ואשדוד, ומטבעות יווניים וחיקוייהם, לא נועדו לכך.⁴ אפשר אפוא להניח, שהיתה התפתחות כלכלית דומה הן באיזור יהודה והן באיזור שומרון, בסוף המאה ה'ד' לפסה"נ (כלומר בסוף התקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית), וסביר להניח, לנוכח טביעת מטבעות זעירים אלה בשני האזורים, שכלכלתם החלה לסגל עצמה ל'כלכלת כספים' (money economy).⁵ לעומת שני חבלים פנימיים אלה של ארץ ישראל, התפתחה

3 לסיכום קצר ומעודכן ראה: A. Lemaire, 'Numismatique', *Transeuphratène*, I (1989), pp. 161–162

4 וראה עוד להלן, הערות 5–6. על מטבעות 'יהד' ראה: L. Mildeberg, 'Jehud: A Preliminary Study of the Provincial Coinage of Judaea', *Essays in Honor of M. Thompson*, eds. O. Mørkholm & N. Waggoner, Wetteren 1979, pp. 183–196; idem, 'Über das Kleingeld in der persischen Provinz Judäa', *Palästina in Vorhellenistischer Zeit*, ed. H. Weippert, München 1987, pp. 719–728; idem, 'Numismatic Evidence', *Harvard Studies in Classical Philology*, XCI (1987), pp. 381–395; U. Rappaport, 'The First Judean Coinage', *JJS*, XXXIII (1981), pp. 1–17; A. Spaer, 'Jaddua the High Priest?', *Israel Numismatic Journal*, IX (1986–1987), pp. 1–3; D. Barag, 'A Silver Coin of Yohanan the High Priest...', *ibid.*, pp. 4–21

5 זו מסקנה סבירה מממצא מטבעות הכסף הזעירים, ודומה שאכן הם מילאו תפקיד דומה לזה שמילאו מטבעות ברונזה בתקופה מאוחרת יותר. ניתן לשער, שביהודה ובשומרון החלה להתפתח במאה ה'ד' לפסה"נ כלכלת כספים (משק מוניטארי), ומטבעות החלו לתפוס מקום לצד מסחר החליפין והשימוש במתכת יקרה על פי משקל. מטבעות זעירים הם ראיה ברורה יותר לכך מאשר מטבעות בעריכים גדולים, שכן הללו יכולים היו לשמש בעיקר לתשלומים מיוחדים מטעם הרשות הטובעת (לשכירים, למשל), או אף כמתכת יקרה סתם, בלי שחל שינוי בחיי הכלכלה עצמם. לעומת זאת, מטבעות זעירים מלמדים שהיה בהם צורך ואף שנעשה בהם שימוש במסחר יומיומי ובאיזור שבו נטבעו, בנוסף למטבעות גדולים, שבאו ממיטבעות זרות, כפי שאכן היה בארץ ישראל. על מטבעות יווניים בשימוש בארץ ישראל ראה: H. A. Cahn, 'Stagira in Tel-Aviv', *Festschrift L. Mildeberg*, eds. A. Houghton et al., Wetteren 1984, pp. 51–55. J. Elayi, *Pénétration grecque en Phénicie sous l'empire Perse*, Nancy 1988, pp. 39–60 (ושם ביבליוגרפיה נוספת). המשמעות התרבותית של טביעות אלה אינה מעניינת כאן, אך ראה: שם, עמ' 127–128.

הטביעה במספר ערים בקרבת חוף הים, והגיעה לרמה גבוהה יותר, כיאה וכיאות למעמדן המסחרי ולהתפתחות 'כלכלת הכספים' שלהן, שעלתה על זו של יהודה ושומרון.⁶ מבין מטבעות 'שמרן' מעורר עניין מיוחד מטבע הנושא ככל הנראה את הכתובת 'ירבעם'.⁷ אם אכן זו לשון הכתובת, מעיד המטבע עדות ראשונה במעלה על קיומה וטיפוחה של תחושת שייכות ורציפות לממלכת הצפון הקדומה, שהשתרעה על איזור זה של ארץ ישראל וירבעם בן-נבט היה מכוונה. האם זו מסורת מקורית, שהחזיקה מעמד בקרב תושבים באיזור מן המאה הח' ועד המאה הד' לפסה"נ (ונמצא אדם שנתן לבנו את השם ירבעם)? ושמא לפנינו מסורת מתחדשת – אולי מטעמים פולמוסיים – שהעלתה מחדש את שמו של ירבעם מתוך המסורת המשותפת ליהודה ולישראל גם יחד, והעניקה לאישיותו נופך של אקטואליות, עד כדי שילובו (הנדיר) באונומסטיקון של התקופה?⁸ ספק אם ניתן להשיב על כך על פי הידיעות שבידינו, אך דומה שיש לקשור זאת לכינוי 'ישראלים' שהשומרונים נזקקו לו, כפי שנראה בהמשך.

בנוסף למטבעות, שלא נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות מסודרות, נחשפו בעשור הנוכחי, בחפירה שיטתית, שרידי יישוב רחב-ידיים מן התקופה ההלניסטית על גבי הר גריזים. אמנם, שרידים קדומים שונים נמצאו על ההר קודם לכן, אך רובם מן התקופה הרומית ולאחריה.⁹ השרידים החדשים שמדובר בהם כאן מצויים מדרום לתל א-ראס, שבו נחשף המקדש המזוהה עם מקדש זיוס שבנה האדריאנוס. היישוב שכן על הפסגה הגבוהה ביותר של הר גריזים, והשתרע על פני כשלוש מאות דונם. על פי הממצא החומרי, ובכללו המטבעות שנמצאו בשטח, יש לקבוע את זמן היישוב למאה הב' לפסה"נ. החפירה התנהלה בראשות י' מגן, והוא פרסם עליה דו"ח ראשוני, שהוא לעת עתה המקור העיקרי על היישוב.¹⁰ הידיעות שבדו"ח תמציתיות למדי, אך מסקנותיו של החופר מתקבלות על הדעת.

לדעת מגן, הוקם היישוב במאה הב' לפסה"נ, בימי אנטיוכוס השלישי, ופעל עד לחורבן

6 על מטבעות ערי החוף הדרומיות ראה, לאחרונה: י' משורר, 'מטבעות אשדוד ואשקלון בשלהי התקופה הפרסית', ארץ ישראל, כ (תשמ"ט; ספר י' ידיו), עמ' 287–291; A. Lemaire, 'Le trésor d'Abu Shusheh et le monnayage d'Ashdod avant Alexandre', *Revue numismatique* (בדפוס), ובשניהם ספרות קודמת.

7 A. Spaer, 'A Coin of Jeroboam?', *IEJ*, XXIX (1979), p. 218 (pl. 25, A–B); idem, 'More about Jeroboam', *Israel Numismatic Journal*, IV (1980), pp. 2–3 (pl. 1, 1–2).

8 השם ירבעם חוזר בממלכת ישראל בשמו של ירבעם השני, שמלך בשנים 740–781 לפסה"נ. מכל מקום, ראוי לציין שירבעם בן-נבט אינו דמות אהודה במסורת השומרונית המאוחרת. ראה בכרוניקון II (ספר הימים), בהוצאת מקדונלד (J. Macdonald, *The Samaritan Chronicle* [or: *Sepher Ha-Yamim*], Berlin 1969 [=BZAW, 107], עמ' 71–72, ובתרגומו, שם, עמ' 157–159.

9 ראה: R. Pummer, 'Samaritan Material Remains and Archaeology', *The Samaritans*, ed. A. D. Crown, Tübingen 1989, pp. 167–169, ושם בהערות גם ביבליוגרפיה נוספת.

10 י' מגן, 'עיר מבוצרת מן התקופה ההלניסטית בהר-גריזים', קדמוניות, יט (תשמ"ז), עמ' 91–101. והשווה גם: פומר, שם, עמ' 169–172.

המקום בימי יוחנן הורקנוס (התאריך המקובל הוא 128 לפסה"נ). את התקופה ההלניסטית כמסגרת כרונולוגית כללית קבע מגן על פי הממצא החומרי (בנייה וקראמיקה), ואילו את הזמן המצומצם יותר (200–128 לפסה"נ בקירוב) הוא חישב על פי המטבעות שמצא במקום: למן ימי אנטיוכוס השלישי והרביעי ועד לשנת 128 לפסה"נ, ובכללם מטבע אחד של יוחנן הורקנוס. עתה, משנקבע סופית שהטביעה החשמונאית החלה בימי יוחנן הורקנוס הראשון, משתלב אף מטבע זה היטב בכרונולוגיה שמציע י' מגן.¹¹

מגן מצביע על כך שבניית היישוב על הר גריזים, לפי הממצא הארכיאולוגי, החלה בערך בשנים שבהן החלו פעולות בנייה נרחבות בירושלים (קדמוניות יב, 133–144; בן-סירא נ, א-ד). השוואה זו מעלה את השאלה, מה היו היחסים שבין היהודים והשומרונים בתקופה שאנו דנים בה.¹²

בפרשת אלכסנדר הגדול, או אנטיוכוס השלישי הגדול, מציגים המקורות את היהודים והשומרונים כשני קטבים מנוגדים: אם אלה מצליחים אלה נכשלים, ובשעה שאלה זוכים בחסד השלטון אלה נופלים קורבן לזעמו. ואולם, על פי החפירות ביישוב בהר גריזים סבור מגן, שיחס השלטון האימפריאלי אל היהודים ואל השומרונים היה דומה, לא שונה ובוודאי שלא מנוגד. אם כן, נמצינו סותרים את תארוכין של האגדות על אלכסנדר, היהודים והשומרונים לימי אנטיוכוס השלישי.¹³

שתי מסקנות עולות מעדות זו: (א) ההנגדה בין יהודים לשומרונים במסורת הספרותית (או ההיסטוריוגרפית, אם ראוי להשתמש במונח זה לגבי סיפור בעל נופך אגדי כה חזק) מובנת יפה כאמצעי ספרותי, ואין לראות בה עדות אותנטית;¹⁴ (ב) דומה שבאגדה על

11 מציאת מטבע של יוחנן תורמת כשלעצמה לאישוש הדעה, שכבר יוחנן הורקנוס הראשון טבע מטבעות. וראה: מגן, שם, עמ' 100–101. עניין זה הוכרע סופית, כנגד הדעה של משורר שינאי היה ראשון החשמונאים אשר טבע מטבעות, ומשורר אף הכיר בכך לאחרונה. ראה: Y. Meshorer, 'The Coins of Masada', *Masada I*, eds. J. Aviram, G. Foerster & E. Netzer, Jerusalem 1989, p. 71.

12 הרהורים כלליים בנושא זה אף השמיע באוזני באקראי י' מגן עצמו, ואני מודה לו על כך. וראה דבריו במאמרו (לעיל, הערה 10), עמ' 101.

13 האגדות על אלכסנדר, היהודים והשומרונים נשמרו בקדמוניות יא, 317–347; בסכוליון למגילת תענית, ליום כ"א בכסלו (הוצאת ה' ליכטנשטיין [1931–1932], *HUCA*, VIII–IX, עמ' 339–340) ובבבלי יומא סט ע"א. הספרות בנושא זה רבה מאוד, וראה להלן, הערה 26, וכן: R. Marcus, 'א' כשר, 'מסע אלכסנדר הגדול בארץ-ישראל', בית-מקרא, כ (תשל"ה), עמ' 187–208.

14 לפי עזרא פרק ז, קיבלו היהודים רשות לבנות את בית המקדש בחסד כורש, ואילו אויביהם (השומרונים) הורחקו מקחת חלק במעשה זה (ד, ג). לפי ההמשך, משכו אויבי היהודים (השומרונים) לצדם את ארתחששתא, הוא אסר על בניין העיר, והאויבים באו ברשות לירושלים והפסיקו בכוח את הבנייה (ג, כג). תיאור דומה מצוי גם באגדות על אלכסנדר/אנטיוכוס הגדול. המלך מטה חסדו לשומרונים ואז טוב להם ורע ליהודים, וכשהמלך משנה טעמו – טוב לאחרונים ורע ורע לראשונים. גם במקבים ב' (להלן) נזכרים היהודים והשומרונים אלה לעומת אלה, אך בצורה שונה. הניגוד הוא בין נאמנותם של היהודים לדת אבותיהם לבין העדר נאמנות לדת האבות מצד השומרונים (אך ראה

אלכסנדר והיהודים אין נתונים בעלי ערך היסטורי. ואפילו נניח שהרקע לאגדה הנזכרת מתאים לימי אנטיוכוס השלישי הגדול, נעדיף את כיוון המחשבה שמציע מגן על פני הניגוד בגורלם של היהודים והשומרונים, כפי שהוא מוצג באגדה. אין כל סיבה להניח שאנטיוכוס השלישי נקט מדיניות שונה כלפי היהודים וכלפי השומרונים. אם מדיניותו אכן אמרה לרכוש את לבם של נתיניו החדשים, לא היה מקום להבדיל ביניהם. לעומת זאת, אם מדיניותו כלפי היהודים באה כגמול על אהדתם לו,¹⁵ גם אז אין סיבה לחשוב שיחס השומרונים אליו היה שונה מיחסם של היהודים.

בארץ ישראל היו קבוצות אוכלוסין הקשורות באופן הדוק לתלמיים, כגון הורקנוס בן-טוביה וסיעתו ביהודה, או היישוב (או אולי הפוליס) ההלניסטי סאמאריה שבהר אפרים (ראה להלן). עם זאת, מסתבר שתושבי האיזור ממוצא שמי, כלומר היהודים שבהר-אפרים ובכללם השומרונים, תמכו בבית סלווקוס. ואם בסאמאריה אולי נתקל אנטיוכוס השלישי בגילויי אהדה לשושלת התלמיית, אפשר שבקרבת השומרונים מצא אהדה לבית סלווקוס.

אם אכן כך היו פני הדברים, צודק מגן בדבריו, שיש להניח שאנטיוכוס השלישי נקט מדיניות דומה בשני המרכזים הדתיים: הוא עודד את שיקום ירושלים, שנפגעה במלחמה הסורית החמישית, ואפשר לשומרונים להתיישב בהר גריזים. השומרונים ניצלו הזדמנות זו והקימו יישוב רחבי-ידיים על ההר. היישוב התקיים כאמור כשבעים שנה. על פי שרידי הבנייה והתרבות החומרית, היה ליישוב צביון הלניסטי.¹⁶ כלומר, בקרב השומרונים, כמו גם בקרב היהודים, חל תהליך של התייוונות. בהמשך נראה שגם התפתחויות אחרות אצל השומרונים דמו לתהליכים שאפיינו את החברה היהודית.

ב. הכתובות מדלוס והפולמוס באלכסנדריה

בשנת 1982 פרסם פ' ברינו שתי כתובות מדלוס, הנוגעות לענייננו.¹⁷ אלה הן כתובות-הקדשה, לכבוד שני אישים, קרוב לוודאי לא יהודים, שאינם ידועים ממקור אחר. מקדישי שתי הכתובות מוגדרים בשתייהן בתור: 'הישראלים המעלים תרומה להר

גם: R. Doran, '2 Maccabees 6:2 and the Samaritan Question', *Harvard Theological Review*, LXXVI [1983], pp. 481–485

15 ויל ואורייה (ed. Will – Orrieux, *Ioudaïsmos-Hellenismos*, Nancy 1986, Ch. IV, pp. 97–105) מנסים להראות, שיחסו של אנטיוכוס השלישי ליהודים (או ליתר דיוק להנהגה היהודית) היה יותר מורכב ומסויג מכפי שמקובל לחשוב.

16 מגן (לעיל, הערה 10), שם.

17 Ph. Bruneau, 'Les Israélites de Délos et la Juiverie délienne', *Bulletin de A. T. Kraabel*, 'New Evidence of the Samaritan Diaspora has been Found in Delos', *Biblical Archaeologist*, XLVII (1984), pp. 44–46; פומר (לעיל, הערה 9), עמ' 150–151, 172–174; טלמון (לעיל, הערה 1), שם.

גריזים הקדוש'. על פי שיקולים פליאוגראפיים קבע ברינו את זמן הכתובת הראשונה לשנים 150–50 לפסה"נ ואת השנייה לשנים 250–175 לפסה"נ. הכתובות נמצאו בסמוך לבית הכנסת, שנחשף קודם לכן בדלוס, וכנראה גם בסמיכות מקום לשכונה היהודית שבאי.

'הישראלים המעלים תרומה להר גריזים' הם ללא ספק שומרונים,¹⁸ שכן קדושת הר גריזים היתה הנושא העיקרי שהיה שנוי במחלוקת בין יהודים לשומרונים בתקופה זו. על שאלה זו גם נסב הוויכוח ביניהם באלכסנדריה באמצע המאה ה'ב' לפסה"נ (קדמוניות יג, 74–79, וראה להלן). בקטע זה של קדמוניות, ואף במקומות אחרים בחיבור, בולטת ההצגה המאוזנת של שני הצדדים זה מול זה. התוצאה (האמיתית או ה'ספרותית') של הוויכוח, שעליו מסופר בקדמוניות, מציגה, כמובן, את השומרונים כצד הכושל, אבל נקודת ההתחלה שווה. לכל צד יש מעמד זהה וטיעון זהה. ממקור אחר, קדמוניות יב, 7–10 עולה, שתלמי הראשון הביא מצרימה תושבים הן מיהודה ומסביבות ירושלים והן משומרון ומהר גריזים (שם, 7). צאצאיהם של מהגרים אלה הם שנחלקו בשאלת המקום הנבחר למקדש (שם, 10). ניתן אפוא לשער, שהפילוג בין שתי קבוצות התושבים הללו חל למעשה אחר כך, אחרי שהתיישבו במצרים, בתקופה שלאחר גזירות אנטיכוס.¹⁹ קודם לכן חיו המהגרים מאזורי יהודה ושומרון בקרבה מסוימת זה לזה, וקרבה זו בוודאי הקלה עליהם להשיג מזון כשר ואולי אף לקיים טקסים דתיים ותפילות בימי חג ומועד. הזיקה לבתי מקדש שונים היתה לבטח גורם מבדיל שסייע במידה מסוימת לשמירת זהות דתית

18 לשון הכתובת הוא: *Oἱ ἐν Δήλῳ Ἰσραηλῖται* (Insc. No. 2: *Ἰσραηλῖται*) *οἱ ἀπαρχόμενοι*; *εἰς ἱερὸν* (Insc. No. 2: *+ ἄγιον*) *Ἀγαριζέιν* *ὅδε προεκύουν ἱερὸν...*; וראה: קדמוניות יג, 74: *Oἱ τὸ ἐν Γαριζέιν*; דומה יותר מבחינת הלשון הגדרת היהודים במקבים א' יא, לד (*...τοῖς θυσιάζουσιν εἰς Ἱεροσόλυμα...*). ההבדל הוא רק בפועל, אך הוא נובע מהקרבה הגיאוגראפית של 'המקריבים לירושלים' כנגד ריחוקם במקרה זה של 'התורמים למקדש הר גריזים'. הכתיב *Ἀγαριζέιν* במלה אחת מצביע גם הוא על כך שהכתובת שומרונית. ראה: טלמון, שם.

19 הוויכוח לפי קדמוניות יג, 74–79, היה בימי תלמי פילומטור (180–145 לפסה"נ), ושאלת האותנטיות שלו אינה מענייננו כאן. ויכוח זה עצמו נרמז בקדמוניות יב, 10, ולא ויכוח אחר, כפי שסבור ר' מארקוס בפירושו לשם (*Josephus, LCL, VII, p. 263, note d*). כל הקטע שם (יב, 7–10) מעניין, שהרי יש בו שלמות מסוימת, אף שניתן להבחין בעיבוד כלשהו. אף ייתכן שלפנינו אותו מקור, שיוספוס משתמש בו בשני מקומות, מתוך שיקול כרונולוגי כסידור החומר שבידו בקדמוניות. ברישא (שם, 7) מסופר שתלמי הושיב במצרים שבויים מיהודה ומשומרון, ובסיפא (שם, 10) נאמר שצאצאיהם של הללו רבו אלה עם אלה. ברור אפוא, שלפנינו מקור שדן ביהודים ובשומרונים במצרים. אבל באמצעו של הסיפור (שם, 8–9) מסופר רק על היהודים שזכו לחסדו של תלמי בשל תכונת הנאמנות שלהם, ואף קיבלו זכויות מידו. השומרונים נעלמו מקטע הסיפור הדן במה שאירע לתושבי ארץ ישראל שהגרו למצרים, אף על פי שנזכרו הן בראשיתו של הקטע והן בסופו. דומני שמותר להניח שיוספוס, או מישהו שקדם לו, סילק מן החלק האמצעי של הסיפור את השומרונים, בשל השבח שנתלה בהם, והותיר רק את היהודים ואת שבחיהם. וראה עוד: P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford 1972, I, pp. 285–286; II, pp. 445–446, n. 793

נפרדת וזיקה רגיונאלית שונה; אך שני בתי המקדש היו רחוקים למדי ממצרים, מכדי שיכבידו על חיי היומיום.

אין זה מקרה שהוויכוח על המקום הראוי להקים בו את בית המקדש התעורר בימי פילומטור. גזירות אנטיוכוס העלו את שאלת המקדש והפולחן אל ראש סולם הסמלים של הזהות היהודית. יהודי מצרים היו מעורבים ביותר בהתרחשויות ביהודה, והד המאורעות הדהה בקרבם בחוזקה. אפשר שגם בקרב השומרונים (או 'יוצאי שומרון') במצרים עלה הנושא לראש סדר היום, הן בעקבות האירועים הקשורים למקדש הר גריזים (להלן), והן בשל ההתרגשות שאחזה ביהודי מצרים עקב גזירות אנטיוכוס.

אירוע נוסף שיכול היה להביא להעלאת נושא זה לסדר היום הוא הגירת חונוי הרביעי ובני-לווייתו מצרימה והקמת המקדש בליאונטופוליס. בלא להיכנס בעובי הקורה של פרשת מקדש חונוי, ניתן לשער שעצם שאלת הלגיטימיות של המקדש עלתה מחדש לסדר היום הציבורי, וכן שחונוי העדיף בלי ספק את מקדש ירושלים על פני מקדש הר גריזים.

על רקע הרגישות הגוברת, ניתן להבין את התפרצות הוויכוח בין יוצאי יהודה ליוצאי שומרון באלכסנדריה. אף ייתכן, שהתפרצות זו היא בבואה של אירועים שאינם ידועים לנו בארץ ישראל, בתקופה שבין גזירות אנטיוכוס (הנוגעות אף למקדש הר גריזים; ראה להלן) ובין הריסת המקדש השומרוני בידי הורקנוס. על כל פנים, אפשר לעמוד על ההחרפה שחלה ביחסי יהודים-שומרונים בעשורים הללו של המאה ה'ב', החרפה שהרחיבה את הפער בין הצדדים וגיבשה את האופי הכיתתי של השומרונים.

ואכן, שתי הכתובות מדלוס משתלכות היטב בתהליך המתואר כאן. ההגדרה שהגדירו השומרונים את עצמם כ'מעלי תרומה להר גריזים' עולה בקנה אחד עם חשיבות הנושא בעיניהם, כפי שנראה מן הוויכוח בין היהודים לשומרונים בתקופה זו וממערכת היחסים ביניהם.²⁰ היא אף מדגישה את תביעתם להיחשב שווי ערך ל'יהודים', מתוקף הגדרתם כישראלים. להגדרה זו משמעות פולמוסית ברורה. השומרונים הכריזו על עצמם כעל בני ישראל האמיתיים; הם ישראלים המאמינים בקדושת הר גריזים. כמו כיתות אחרות, ובכללן הנצרות, גם השומרונים נאבקו על 'מקום במרכז': הם הגרעין האמיתי, ישראל המקורי, ואילו יריביהם הם הפורשים. לטענת השומרונים, אין ליהודים מונופול על הישראליות. נהפוך הוא, הם הסוטים מהישראליות האותנטית וישראל ה'אמיתי' הם השומרונים.

20 נושא הוויכוח בין היהודים לשומרונים בקדמוניות יב, 10, נסב על השאלה לאיזה מקדש יש לשלוח קרבנות (τὰς θυσίας πέμπειν). מכיוון שלא שלחו קרבנות (בהמות קרבן) ממצרים לירושלים, הרי שמדובר בתרומת כסף, ששימשה לקניית בהמות לקרבן, או פשוט בתרומת כסף, שנועדה לעבודת הקודש. והנה הדבר נזכר בכתובות מדלוס, תוך שימוש במלה שונה (ἀπαρχέσθαι). השימוש בפועל זה מעלה כמובן על הדעת את ה-ἀπαρχαί, כלומר הביכורים, ומכאן התרומות בכללן, שהעלו יהודים למקדשם שבירושלים. וראה על כך: V. A. Tcherikover, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, II, p. 115 & note 1; E. M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule*, Leiden 1976, p. 125, n. 19. וראה עוד להלן.

ייתכן שהדגשת ה'ישראליות' של השומרונים באה להצביע על קשר לממלכת הצפון,²¹ כפי שסברנו בדיון על מטבע 'ירבעם' למעלה. אמנם, מטבע זה מוקדם במאה וחמישים-מאתיים שנה לכתובות מדלוס, אך הוא יכול לבטא מגמה דומה.²² לכך יש להוסיף קטע מקומראן, אשר פרסמה שולר רק לאחרונה (ראה לעיל, הערה 1). קטע זה מלמד, שכבר במאה ה'ב' לפסה"נ התייחסו השומרונים ליוסף. כדי 'להוציא מלבם של השומרונים', טוען מחברו של חיבור פולמוסי זה, שיוסף (האמיתי) שרוי בגולה (שם, שורות 10-11, 14-15), ואילו בארצו 'נבלים עושים להם במה על הר גבוה להקניא את ישראל' (שורות 11-12). 'ישראל' כאן הוא כמובן היהודים, ולא השומרונים, שהם ה'נבלים' לפי דעתו של מחבר החיבור הזה.

לשימוש במונח 'ישראלים' הבטים נוספים. השם ישראל (או בני ישראל, וכדומה) נושא משמעות תוכנית-אידיאית. הוא בא לציין את האומה כקולקטיב או את האומה לעתיד לבוא, שעה שהעם כולו מקפיד על זיקתו לאלוהיו. אין השם 'ישראל' משמש לכינוי הפרטים – הללו יכוננו יהודים. ואולי אף 'חידוש' לשוני שומרוני זה אינו נקי ממטען פולמוסי. השימוש במונח ישראל אינו בולט בתקופה זו, במאות הג'-הב' לפסה"נ, ואילו המונח היהודים (Ἰουδαῖοι) נפוץ הרבה יותר.²³ ייתכן אפוא, שהשומרונים בדלוס אימצו מונח נדיר זה לציון ייחודם.

כינויים העצמי של השומרונים בכתובות מדלוס יכול לבטא אפוא את ייחודם של השומרונים בכמה נושאים: הקשר להר גריזים; הזיקה לממלכת הצפון; ההיבדלות מיהודים ואימוץ המונח 'ישראל', מונח המבטא זיקה מיוחדת לאלוהי ישראל, לעמו הנבחר ולגאולתו העתידה.²⁴

ההדגשה בכתובות דלוס על העלאת התרומה להר גריזים מעידה על עניין נוסף: יהודי

21 ראה: קראבל (לעיל, הערה 17), שם.

22 השערה זו חלשה, הואיל ואין ביטוי למגמה מעין זו, אפילו היתה קיימת, במסורת השומרונית ובראיית השומרונים את עצמם בתקופה מאוחרת יותר. וראה: בכרניקון II (לעיל, הערה 8), החלקים הנוגעים לממלכת ישראל (שם, עמ' 70-89). הד לפולמוס דומה, בשאלת הכינוי הלאומי ישראל, עולה אולי במלכים ב' יז, לד: '... את בני יעקב אשר שם שמו ישראל'. האם אין באזכור 'היסטורי' זה התרסה נגד מי שתובע לעצמו זכות למורשה זו ולשם ישראל? וראה לאחרונה: M. Gogan & H. Tadmor, *II Kings*, Anchor Bible 1988.

23 על כינויי היהודים ראה: A. Arazy, *The Appellations of the Jews*, I-II, Dissertation, New York University, 1977, I, pp. 58, 164, *passim* (יורק אוניברסיטה, 1977, I, עמ' 58, 164, *passim*), כמו בכתובתנו, אינו מתועד בחיבור זה (המקרה היחיד הוא: מקבים ד' יח, א [παῖδες Ἰουδαίται] ואין הוא ממין העניין הנדון כאן). קרמר מציין מקרה יחיד של שימוש במונח זה בכתובת מרומא: R. S. Kraemer, 'On the Meaning of the Term "Jew" in Greco-Roman Inscriptions', *Harvard Theological Review*, LXXXII (1989), pp. 35-53, esp. p. 40 (ref. to: J.-B. Frey [ed.], *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, I, Rome 1936, No. 21).

24 השווה כתובות על מטבעות מאוחרים הרבה יותר: גאולת ישראל, חרות ישראל, נשיא ישראל (ארוז, שם, ב, עמ' 127), לעומת 'חבר היהודים' על גבי מטבעות חשמונאיים.

הפזורה כבר העלו תרומה לבית המקדש בירושלים דרך קבע, אם כי עדיין לא התפתחו דפוסים ממוסדים לשם כך.²⁵ השומרונים לא איחרו לחקות זאת, תוך הדגשת ייחודם. זאת ועוד, ברינו הסיק, על סמך הנתונים הארכיאולוגיים, שהשומרונים והיהודים התגוררו בסמוך זה לזה. ייתכן אפוא, שבתחילה היתה בדלוס קהילה אחת של יהודים, ובמאה הב' החלה הזהות השומרונית הנפרדת להתגבש, ולבטא את עצמה בתרומות להר גריזים. אנו נוטים לשער שתהליך דומה אירע אף באלכסנדריה. נראה אפוא, שבמאה הב', על סערותיה ותהפוכותיה, חלה התקדמות של ממש בתהליך התגבשותה של העדה השומרונית ככת בעלת סימני זיהוי של ישות עצמאית.

ג. מקורות היסטוריוגרפיים

מעטים המקורות מן התקופה ההלניסטית־הרומית המזכירים את השומרונים, ומתוכם אלה המתייחסים למאה הב' לפסה"נ עוד מועטים הרבה יותר. נציין את הבולטים שבהם: בן־סירא נ, כה-כו; מקבים ב' ה, כג; שם, ו, ב; קדמוניות יב, 257-264; שם, יג, 74-79. לתקופה מוקדמת יותר מתייחסות האגדות על אלכסנדר מוקדון והיהודים, ובאגדות אלה תופסים מקום גם השומרונים. תוכנן ההיסטורי של אגדות אלה מוטל כאמור בספק.²⁶ לתקופה זו שייך גם סיפורו של קורטיוס רופוס, בחיבורו: ההיסטוריה של אלכסנדר הגדול (ד, 8, 34, 9-11).²⁷ סיפור זה קיבל משנה חשיבות עם גילוי המסמכים במערה בואדי דליה, מצפון ליריחו.²⁸

מקור נוסף מן המאה הג' לפסה"נ קשור לכאורה לתולדות השומרונים: קדמוניות יג, 168. שם מספר יוספוס, כי ברצות יוסף בן־טוביה להכין כראוי את נסיעתו לאלכסנדריה, 'שלח אל ידידיו בסאמאריה ולווה מהם כסף'. ר' מארקוס, בפירושו לקטע זה, מציין כי 'הידידות בין בן־טוביה והשומרונים החלה עוד בימי נחמיה'.²⁹ מארקוס הבין אפוא,

25 העדויות המוקדמות ביותר על תרומה מסודרת וממוסדת של מחצית השקל למקדש בירושלים הן מן המאה הא' לפסה"נ, ולכל המוקדם מראשיתה. אבל קיומו של מנהג ממוסד זה ייתכן כבר במאה הב' לפסה"נ, אולי בעידוד החשמונאים. סיכום ומראי מקום נוספים ראה: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I, Jerusalem 1974, pp. 198-199; 'פרשת מחצית השקל', ספר היובל ל' קויפמן, בעריכת מ' הרן, ירושלים תשכ"א, עמ' נד-סז.

26 ראה לעיל, הערה 13. ליחס ספקני לאגדות אלה ראה: A. Momigliano, 'Flavius Josephus and Alexander's Visit to Jerusalem' *Athenaeum*, LVII (1979), pp. 442-448. כנגד דעה זו ראה: ד' גולן, 'יוסף בן־מתתיהו, ביקור אלכסנדר בירושלים וההיסטוריוגרפיה החדשה', יוסף בן־מתתיהו – היסטוריון של ארץ־ישראל, בעריכת א' רפפורט, ירושלים תשמ"ב, עמ' 29-55. ומקובלת עלי דעתו של מומיליאנו.

27 שטרן, מחברים (לעיל, הערה 25), א, עמ' 448-449, שם ספרות נוספת.

28 בתגלית חשובה זו ובמסקנותיה כבר עסק המחקר, ואין טעם לחזור לכך. וראה: F. M. Cross, 'Samaria Papyrus I: An Aramaic Slave Conveyance of 335 B. C. E. Found in the Wadi Ed-Daliyleh', *Eretz-Israel*, XVIII (1985; Avigad volume), pp. 7*-17*.

29 בפירושו ליוספוס: LCL, VII, p. 89, n. c.

שמדובר כאן על ידידי של יוסף בן־טוביה שנמנו עם כת השומרונים; תחילתה של ידידות זו בימי הברית בין סנבלט לבין טוביה נגד נחמיה.

ואולם, אין כל סיבה לקשור את ידידי השומרוניים של יוסף בן־טוביה אל שיתוף הפעולה שהיה בין טוביה לסנבלט כמאתיים שנה קודם לכן. ידידי של יוסף בן־טוביה, שעליהם מספר יוספוס בקדמוניות, הם מאנשיה או מאורחיה של העיר ההלניסטית סאמאריה. אין צורך לכנותם, כפי שעשה ר' מארקוס בהערות, בשם Samaritans, ואפשר לכנותם בפשטות Samaritans.³⁰ הסיוע שהושיטו ליוסף בן־טוביה, במסגרת הסיפור בכללותו, הוא מעשה חיובי. לפנינו הנוסח המקורי של הנובלה, שבו השתמש יוספוס, והוא התכוון לבטח לידידים של יוסף בן־טוביה מן העיר סאמאריה. דומה שגם יוספוס, הבין כך מקור זה, ואפשר שלא היה מביא כלל אילו חשב שהוא בא לשבח את בני כת השומרונים, שהרי רחש להם איבה. הכינוי הזהה לבני העיר סאמאריה ולבני כת השומרונים הרבה את מספר האזכורים לכאורה של האחרונים, וראוי לדייק ולברר בכל מקום אל מי הכוונה.³¹ זאת ועוד, אין סיבה להניח שמקורות מימון זמינים היו דווקא בידי בני כת השומרונים. בעיר שיש לה זיקה רבה יותר לכלכלת־כספים (money economy), ואולי כבר קיבלה מעמד של פוליס הלניסטית, היה קל יותר למצוא מימון שכזה מאשר בחברה חקלאית, בין זו שביהודה ובין זו שבהר אפרים. לכן אין טעם להניח שיוסף בן־טוביה פנה אל בני כת השומרונים כדי שילוו לו כסף. לעומת זאת, ניתן להבין את פנייתו לידידי בעיר ההלניסטית הסמוכה, סאמאריה, לשם גיוס כספים. מעורבותו של יוסף בן־טוביה בערי ארץ ישראל באה לידי ביטוי גם בסכסוך החריף, שהתעורר מעט לאחר מכן, בינו לבין בית־שאן (סקיתופוליס) ואשקלון (קדמוניות יב, 181–183). הלוואה נוספת קיבל יוסף בן־טוביה באלכסנדריה (שם, 180).

בקדמוניות יב, 156 נזכרים השומרונים בהקשר אחר. נאמר שם, כי 'באותו זמן היו השומרונים (Σαμαρείς) מצליחים, עשו רעות רבות ליהודים, השמו את אדמתם וכבשו מהם לעבדים'. על פי סגנון הדברים, גם כאן אין כל סיבה לקשור פעולות אלה לבני כת השומרונים. לפי מובן המלה Σαμαρείς, הרי מי שטוען כי אלה הם בני כת השומרונים עליו הראיה, כפי שכבר קבע כאמור קוג'ינס. סביר יותר לשער, שאף כאן מדובר בבני העיר סאמאריה, הנזכרים בהמשך כידידי יוסף בן־טוביה (שם יב, 168). בקטע אחד הם ידידי יוסף בן־טוביה ובקטע שני הם פוגעים ביהודים.

לכאורה, לפנינו סתירה בין ידידותם ליוסף בן־טוביה היהודי לבין פגיעתם הרעה ביהודים. אבל למעשה מדובר בשתי סיעות יהודיות, ואנשי סאמאריה מילאו תפקידים משלימים. מצד אחד הם סייעו ליוסף בן־טוביה, ומצד שני הם פגעו ביהודה, ששלט בה

30 כפי שאכן מתרגם מארקוס את המלה Σαμαρείς בקדמוניות ט, 61 (בקשר למצור ששם מלך ארם על העיר שומרון). ובאותו עניין שוגה גם דוראן (לעיל, הערה 14), עמ' 485, המביא מקדמוניות יב, 168, ראיה לענייני כת השומרונים.

31 קוג'ינס בספרו (לעיל, הערה 1), עמ' 85. הוא אמר זאת על קדמוניות יב, 156, הנזכר להלן. וראה להלן, הערה 38.

חוניו. אם כן, חלקם של אנשי סאמאריה וזה בשני הקטעים, ובמסגרת הסיפור אויבי חוניו הם ידידי יוסף. מקביל לכך הסיפור, שחוניו העלה את חמת המלך על היהודים בעמדתו האנטי־תלמיית, ויוסף בן־טוביה הוא זה ששיכך את חמת המלך.³²

אם נבקש לעגן פרטים מנובלה זו במציאות כלשהי, ייתכן שנוכל לראות בפעולותיהם של אנשי סאמאריה פעולות עונשין מצד השלטון התלמי שחתת שלטון חוניו השני נגד יהודה, המסרבת להעלות להם מסים (ראה: קדמוניות יב, 154–159). סאמאריה היתה מושבה צבאית, וייתכן ששהה בה כוח צבאי נאמן לבית תלמי.³³ באופן דומה יכולה אף פעילותו של יוסף בן־טוביה נגד בית־שאן (סקיתופוליס) ואשקלון להתפרש על רקע ההתמודדות בין פרו־תלמיים ופרו־סלווקיים בארץ ישראל באותה העת.³⁴

עדות אחרת בקדמוניות, המתייחסת לתקופה שלאחר מכן, מוכיחה אף היא את התפקיד הביטחוני־המשטיר של העיר סאמאריה, ובהחלט לא של כת השומרונים: בקדמוניות יג, 275 מסופר שיוחנן הורקנוס הראשון שנא את השומרונים בגלל הרעות שעשו לאנשי מרישה, שהיו מתיישבים ובעלי ברית של היהודים, במצוות מלכי סוריה. הקושי לזהות את אנשי מרישה טרם נפתר.³⁵ ואולם, ראוי לשים לב לכך שאנשי סאמאריה ממלאים כאן תפקיד דומה לזה שבקדמוניות יב, 156. שם הם שירתו את מלכי מצרים וכאן את מלכי סוריה, אך בשני המקרים הם סייעו לשלטונות לבסס את מעמדם במרכז ארץ ישראל, הן במאה הג' והן במאה הב' לפסה"נ. עדות לחשיבותה הגדולה של סאמאריה עולה גם מן המאמץ הבלתי־שגירתי של השלטון הסלווקי המתפורר לחלץ את העיר מן המצור שהטיל

32 להבהרת היחסים שבין בני סאמאריה, יוסף בן־טוביה והיהודים התומכים בחוניו והיוצרים גוף אנטי־תלמי, ראה השרטוט להלן:

חוניו מסתכסך עם בית תלמי	תושבי העיר שומרון נאמנים לבית תלמי	יוסף בן־טוביה מתקשר אל בית תלמי
ה'שומרונים' פוגעים ביהודים (בתומכי חוניו)	⚡	⚡
ה'שומרונים' מסייעים ליוסף בן־טוביה		

33 על חשיבותה הצבאית של שומרון־סאמאריה בתקופה ההלניסטית ראה: E. Schürer, *History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, ed. by G. Vermes et al., II, Edinburgh 1979, pp. 160–161, ושם, בהמשך, מובא גם מעט מידע על תקופות מאוחרות יותר. וראה גם: א' כשר, כנען, פלשת, יוון וישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 121–123.

34 הסתייגות מוחלטת מן הערך ההיסטורי של הנובלה העלה ד' גרא, 'לאמינות קורות בני טוביה', יוון ורומא בארץ־ישראל, בעריכת א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט, ירושלים תשמ"ט, עמ' 68–84. אך ראה: א' כשר, אדום, ערב וישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 25, הערה 10, שאינו מקבל את דעתו של גרא. אך טיעוניו של גרא מחייבים משנה זהירות בהערכת סיפור זה כהיסטורי.

35 כמה חוקרים ניסו לזהות את מרישה, אך אין זה משנה לענייננו כאן, בנוגע לתפקיד שמילאו תושבי העיר סאמאריה. לסיכום מצב המחקר ראה: אגר (לעיל, הערה 2), עמ' 102–121, 260–283.

עליה הורקנוס (קדמוניות יג, 276–281). תפקיד דומה מילאה סאמאריה־סבאסטי גם תחת השלטון הרומי, אך לא כאן המקום לדון בכך.³⁶

נסכם ונאמר, שפשט הדברים אינו קושר מקורות אלה כלל לכת השומרונים, כי אם לעיר סאמאריה,³⁷ ואכן, הספק בפירוש המונח Σαμαρείς, אצל יוספוס ובמקורות אפוגראפיים אחרים, מכביד על החוקר, והדבר נכון גם באשר לתקופה הרומית.³⁸ אין בידינו אפוא צל ידיעה על כת השומרונים או על עם השומרונים בתקופה שבין מטבעות 'שמרן' ואלכסנדר מוקדון מכאן³⁹ לבין גזירות אנטיוכוס מכאן, לבד מביקורתו הנחרצת של בן־סירה (נ, כה–כו). כפי שצוין לעיל, יש חוקרים המייחסים את הסיפור על פגישת אלכסנדר ושמעון הצדיק לפגישה בין אנטיוכוס השלישי לשמעון,⁴⁰ אבל גם לפי דעה זו אירע הדבר קרוב למדי (200 לפסה"נ בקירוב) לתקופת ההתייוונות והגזירות.

עם זאת, היתה קבוצה מיוחדת של תושבים שמרכזה הגיאוגרפי היה הר אפרים. תושבים אלה נמנו עם היישוב היהודי שבארץ ישראל, אך לא גרו ביהודה אלא בהר אפרים. בניגוד ליהודי הגליל, הפראיה או מקומות אחרים, היו לתושבי הר אפרים קווי אפיון מיוחדים:⁴¹ (א) הנהגה שושלתית של פחות שמינה השלטון הפרסי; (ב) מקדש

36 ראה: ר' ינקלביץ, 'חילות־העזר מקיסריה וסבאסטיה כגורם במרד החורבן', תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 33–42.

37 R. J. Coggins, 'The Samaritans in Josephus', *Josephus, Judaism and Christianity*, eds. L. H. Feldman and G. Hata, Detroit 1987, p. 276.

38 ראה: קוג'ינס, שם, עמ' 258, *The Samaritans*, A. D. Crown, 'The Samaritan Diaspora', ed. A. D. Crown, Tübingen 1989, p. 202. L. et J. Robert, *Bulletin épigraphique*, ed. A. D. Crown, Tübingen 1989, p. 202. Paris 1972, No. 369, pp. 476–478, esp. p. 478 (= *Revue des Études grecques*, LXXXII [1969], pp. 184–186).

39 זמנם המדויק של מטבעות אלה אינו ידוע. אין להניח שהם מאוחרים להריסת שומרון בידי אלכסנדר מוקדון, וקרוב לוודאי שזמנם סמוך לסוף תקופת שלטון פרס בארץ ישראל.

40 M. Mor, 'Samaritan History: The Persian, Hellenistic and Hasmonean Periods', *The Samaritans*, ed. A. D. Crown, Tübingen 1989, p. 13.

41 על יהודים בארץ ישראל, מחוץ לתחומה הצר של יהודה, ראה להלן, הערה 74. גולדשטיין מציג שלשומרונים לא היה כינוי מיוחד בתקופה זו שהבדילם מן היהודים: J. A. Goldstein, II, *Maccabees*, Garden City, N. Y. 1983, pp. 535–536. והשווה לכינויים 'ישראלים' בכתובות דלוס. הבלטת כינוי זה יש בה משום ביטוי להתפתחות מסוימת של זהות עצמית. בהקשר זה מעניין העדרו של האתניקון 'שומרוני' מן הכפר סאמאריה שבפאיוס שבמצרים בתקופה ההלניסטית. מכפר זה ידועים לנו מספר שמות של אנשים, שלפי שמותיהם היו יהודים, ויש אף שמופיע שם האתניקון Ἰουδαίος. ואולם, תושביו של יישוב זה היו, ככל הנראה, 'שומרונים', שאלמלא כן לא היה כפרם נקרא סאמאריה. תמוה אפוא שאיש מהם אינו מכוונה 'שומרוני', וכאשר מצוין אתניקון ליד שם כלשהו, הרי הוא 'יהודי'. לפיכך ניתן לשער, אף שאין להוכיח זאת מן השתיקה, שטרם היה שגור כינוי מיוחד ליוצאי שומרון שהתיישבו במצרים. על השמות הללו ראה: M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, Paris 1949, Index, pp. 1232–1235; Tcherikover (above, n. 20), Nos. 22 (201 B.C.E.); 28 (155 or 144 B.C.E.); 128 (218 B.C.E.); 133 (153 or 142 B.C.E.); M. Smith, *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old*

לאלוהי ישראל בהר גריזים. לגבי האפיון הראשון אין בידינו כל מידע לאחר התקופה הפרסית. אך האפיון השני, המקדש בהר גריזים, דומה שהביא להתפתחותה של מגמה בדלנית מסוימת בקרב מקצת יהודי הר אפרים. ואולי משום כך נבדל גורלם של השומרונים מגורל יהודי הגליל והפראיה, אשר לא היה להם מוקד פולחני חלופי לירושלים, והם השתלבו בחברה היהודית שהתגבשה עם הקמת מדינת החשמונאים.

מכל מקום, הקרבה ושותפות הגורל בין תושבי הר אפרים ליהודים שביהודה מתגלה בתקופת הגזירות. מספר מקבים ב' ה, כג; ו, ב, אנו למדים שגזירות אנטיוכוס הופעלו גם נגד המקדש בהר גריזים,⁴² אם כי ייתכן שהדבר בא רק ביוזמתם של פקידים מקומיים.⁴³ בכתוב הראשון נאמר ששני ממונים נצטוו להזיק לעם (γένοϋς), האחד, פיליפוס, נשלח להרע ליהודים בירושלים, והשני אנדרוניקוס, נשלח להר גריזים. על פי פשוטם של דברים, בנוסף למרכז היהודי בירושלים היה מרכז יהודי שני בהר גריזים. הכתוב השני דן בהטלת טומאה ובקריאת שם זיוס על מקדש ירושלים ועל מקדש הר גריזים. כלומר, מדובר בשני מקדשים לאלוהי ישראל, ששניהם טומאו ושניהם הוסבו לאל זר. ההבדל היחיד בין שני המקדשים, שלגבי הר גריזים נאמר שדבר זה נעשה 'כפי שביקשו הגרים במקום'.⁴⁴

תוספת זו אינה משנה את אופי המשפט: הוא מציין את שני המקומות, ירושלים והר גריזים, כמקומות פולחן לאלוהי ישראל. התוספת עצמה מעניינת מסיבות אחרות: לפי הפירוש הרווח היא כוללת גינוי או עקיפה לשומרונים, על שלא נהגו כיהודי ירושלים, לא הגנו על מקדשם, והיו מוכנים לתת ידם להפיכתו למקדש של עבודה זרה. מגמה כזו עומדת

281 p. and note on p. 189, *Testament*, New York 1971. וראה גם הדיון אצל ב' בר-כוכבא, מלחמות החשמונאים – ימי יהודה המקבי, ירושלים תש"ם, עמ' 125, הערה 6 (= B. Bar-Kochva, *Judas Maccabaeus*, Cambridge 1989, p. 131, n. 3).

42 בדומה לכך נעשה ככל הנראה ניסיון להחיל את הגזירות גם בעכו ובתחומיה (שכללו לפחות מקצת שטחו של הגליל המערבי) ובערים הלניסטיות נוספות. ראה: מקבים ב' ו, ח; ג, כה-כו. וראה: א' רפפורט, 'הערים ההלניסטיות ויהודה של ארץ-ישראל בתקופת החשמונאים', התקופה הסלווקית בארץ-ישראל, בעריכת ב' בר-כוכבא, תל אביב תש"ם, עמ' 266 (= דורון, ספר היוכל לב' צ כץ, בעריכת ב' שמרון וש' פרלמן, תל אביב תשכ"ז, עמ' 219-230).

43 כדעת ביקרמן, להלן, הערה 45.

44 *ἡ ἐν ἐτυγγανὸν οἱ τὸν τόπον οἰκοῦντες* (מקבים ב' ו, ב). קיימת בעיה טקסטואלית, שכן המלה *ἐν ἐτυγγανὸν* היא תיקון טקסטואלי של *ἐτυγγανὸν*, המצוי בכתבי היד של מקבים ב'. הנוסח המתוקן תרגומו 'כפי שביקשו תושבי המקום', ואילו הנוסח המקורי ניתן לתרגומו 'כפי שהיו תושבי המקום', כלומר מכניסי אורחים, כמו שזווס קסניוס מכניס אורחים (כפי משמעות כינויו ביוונית: קסניוס). וכן ראה: דוראן (לעיל, הערה 14), עמ' 481-485, ובמיוחד עמ' 481. המשפט עצמו יכול להתפרש בדרכים אחדות. וראה עוד: ג' אלון, 'מוצאם של השומרונים במסורת ההלכה', מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל אביב תשי"ח, עמ' 1-14, ובמיוחד עמ' 2, הערה 7. אָבֶל בפירושו לאותו מקום מפרש, בעקבות התיקון הטקסטואלי, 'כפי שביקשו...', אך הוא הושפע מן התעודות בקדמוניות, כי חשב שהן אותנטיות. ראה גם גולדשטיין (לעיל, הערה 41). מכל מקום, משפט מוסגר זה מחזק את אמינות הכינוי קסניוס, על פני הלניוס, כפי שמופיע בקדמוניות.

אף בשורש התעודות המובאות אצל יוספוס בעניין זה (קדמוניות יב, 257–264), כפי שנראה להלן. כן יכולה ללמד תוספת זו שקבוצה מקרב השומרונים יזמה את ייוונו של מקדש ה' בהר גריזים.

חילול מקדש הר גריזים והסבת שמו, ביוזמת תושבי המקום, מדגישים בִּתְר־שאת את ההקבלה לאירועים שהתרחשו באותו זמן בירושלים. בין הדעות השונות על הסיבות לגזירות מקובלת למדי – ולדעתי בצדק – הדעה שהציע א' ביקרמן, בספרו 'אלוהי המקבים', שהיוזמה לגזירות מקורה בחוגי המתיוונים, וליתר דיוק – במנלאוס ובתומכיו.⁴⁵ אמנם המשפט במקבים ב' ו, ב, אינו מתאר במדויק מצב כזה באשר לשומרונים, אלא תולה את יוזמת שינוי הפולחן בתושבי המקום ככללם, אך לבטח אין לקבלו כפשוטו, ויש מקום להניח שהוא רומז לקבוצה מסוימת בקרבם.

אילו היה מקור שומרוני מתאר במשפט אחד כולל, כמו זה שבמקבים ב', את רדיפת הדת היהודית ואת חילול המקדש בירושלים, היה אף הוא יכול לומר שהדבר נעשה 'לפי בקשת יושבי המקום'. והרי ההנהגה היהודית הרשמית, המקובלת על השלטון הסלווקי, פנתה בימי יאסון וביקשה לערוך שינויים מסוימים בכיוון זה, ולדעת ביקרמן, מילא מנלאוס לאחר מכן תפקיד מרכזי בגזירת הגזירות (השווה: מקבים ב' יג, ג–ח). ניתן אפוא לומר, שחילול המקדש בירושלים נעשה גם 'לפי בקשת תושבי המקום'. אולי ניתן לערוך הקבלה בין יהודה לשומרון, ולהצביע על תופעה של התיוונות ושל פיצול פנימי בחברה השומרונית, בדומה למה שהתרחש ביהודה.⁴⁶ הבדל בולט בין קורות השומרונים למה שאירע ליהודים הוא דווקא בהמשך האירועים, כלומר במרד המקבים ובכל מה שקרה כתוצאה ממנו. מה אירע בהר גריזים באותו זמן אין אנו יודעים. שוב פוגשים אנו בשומרונים רק בשעה שיוחנן הורקנוס כבש את הר גריזים.

ד. התעודות ה'שומרוניות' בקדמוניות היהודים

בשאלת השומרונים וגזירות אנטיוכוס עוסקות שתי התעודות שציטט יוספוס בקדמוניות יב, 257–264, ובשלהן בא כל הדיון לעיל בשומרונים. אחת התעודות הללו היא פנייה של השומרונים ('הציידונים שבשכם', בלשון התעודה) לאנטיוכוס הרביעי, והשנייה היא תשובתו להם. מקובל כיום במחקר שתעודות אלה אותנטיות.⁴⁷ אם נקבל דעה זו נעמוד

45 לא כאן המקום לדון בפרשה חשובה זו. החוקר שהעלה את ההצעה, שבשורש הגזירות עמדה יוזמתה של סיעה יהודית בראשות מנלאוס, והציג אותה באופן שיטתי, הוא E. Bickermann, *Der Gott der Makkabäer*, Berlin 1937 (וכן נוסח אנגלי של הספר: *The God of the Maccabees*, Leiden 1979).

46 פומר (לעיל, הערה 9), אף מביא חוקרים קודמים שנטו לדעה זו, החל מבייוואן בספרו משנת 1902 ואילך (שם, עמ' 187, הערה 35). וראה גם: מ' שטרן, התעודות למרד החשמונאים. תל-אביב תשל"ה, עמ' 53; מור (לעיל, הערה 40), עמ' 14; דוראן (לעיל, הערה 14), עמ' 482.

47 זאת בעיקר בעקבות E. Bickerman, 'Un document relatif à la persécution d'Antiochos IV Épiphane', *Studies in Jewish and Christian History*, II, Leiden 1980, pp. 105–135.

בפני כמה תמיהות, הנותרות ללא הסבר משכנע. אפשרות שנייה היא שהתעודות מזויפות. הן הגיעו לידי יוספוס ממקור אנטי-שומרוני כלשהו והוא שילב אותן בחיבורו, בין משום שהתאימו ליחסו העוין אל השומרונים, בין משום ששילבן בחיבורו בלא בחינה ביקורתית, כדרכו במקרים רבים אחרים.⁴⁸

החשד באותנטיות של התעודות הללו עולה משורה של עניינים קטנים ומנקודה מרכזית אחת. נניח בשלב זה לנוסח התעודה, שביקרמן דן בו בצורה יוצאת מן הכלל, ונפנה אל הנקודה המרכזית בערעור על האותנטיות של התעודות: כדי להיחלץ מרדיפה דתית של השלטונות, או מלחץ של הפקידות המקומית (כדעת ביקרמן), די היה לשומרונים לוותר על דתם ועל פולחנם. לא היה כל צורך שיתכחשו למוצאם. אם הם נדרשו, כמו היהודים, להמיר את מנהגי דתם במנהגי היוונים, הרי שלא מוצאם עמד על הפרק, ולא הוא שגרם לרדיפתם, אלא דתם ופולחנם הלכה למעשה. בדיוק כמו היהודים נדרשו גם הם להמיר את דתם; את מוצאם לא יכולים היו כמוכן להחליף. הסתרת מוצאם והעלמת זיקתם אל היהדות היו מובנות אילו היו השומרונים מבקשים, על יסוד מוצאם השונה, להינתק מן היהודים ולהפוך לזרים להם, ובכך להיפטר מן הגזירות. אבל בתעודה ישנם שני מרכיבים המצביעים על מגמה אחרת: (א) השומרונים מכריזים שאין הם יהודים; (ב) הם מגנים את מנהגייהם הדתיים שלהם עצמם, הדומים למנהגי היהודים, ומביעים רצון לנטוש אותם ולשנות את אופי מקדשם. הנכונות לנטוש את דתם הופכת את הטענה שאינם ממוצא יהודי לחסרת ערך. אילו היתה התעודה אמיתית, היה בכך גם משום סתירה וגם משום תוספת מיותרת; אך אם התעודה מזויפת, אזי צירוף שתי הנקודות מובן לגמרי.

(published originally in *Revue de l'histoire des religions*, CXV [1937], pp. 188–221)
 בעקבותיו הלכו רבים בדרגות שונות של הסכמה, וביניהם: M. Hengel, *Judaism and Hellenism*, London 1974, I, pp. 293–294; A. Schalit, 'Denkschrift der Samaritaner...', *Annual of the Swedish Theological Institute*, VIII (1970–1971), pp. 131–183 (לעיל, הערה 41), נספח 8, עמ' 539–521; M. Delcor, 'Von Sichem... zum Sychar...', *Religion d'Israël et proche orient ancien*, Leiden 1976, pp. 390–397 (=ZDPV, LXXVIII [1962]); A. Momigliano, *Alien Wisdom*, Cambridge 1975, pp. 108–109; F. Dexinger, 'Limits of Tolerance in Judaism: The Samaritan Example', *Jewish and Christian Self-Definition*, ed. E. P. Sanders, London 1981, p. 105 (ושם אף ציטוט והפניה אל: H. G. Kippenberg, *Garizim und Synagoge*, Berlin 1971); O. Mørkholm, *History of Judaism*, II, 1989, pp. 286–287. אמנם שליט, גולדשטיין ודלקור חולקים על ביקרמן בנקודות שונות, אך לא באשר לאותנטיות של התעודות. גם שטרן, התעודות (לעיל, הערה 46), עמ' 50–66; מור (לעיל, הערה 40); דוראן (לעיל, הערה 14); ואגר (לעיל, הערה 2), עמ' 280–281 ובעוד מקומות, מקבלים את התעודות כאותנטיות. ביניהם דוראן הוא המסויג ביותר (שם, עמ' 481, הערה 2). אלון (לעיל, הערה 44) היה הטוען העיקרי נגד מסקנתו של ביקרמן שהתעודות אותנטיות. אשר למחקר הקודם למאמרו של ביקרמן ראה אצל שליט, שם, עמ' XII–XIV.

48 על דרך כתיבתו של יוסף בן-מתתיהו נכתב רבות. וראה: מ' שטרן, 'דרכו של יוסף בן מתתיהו בכתיבת היסטוריה', היסטוריונים ואסכולות היסטוריות (קובץ), ירושלים תשכ"ג, עמ' 22–28, ובמיוחד עמ' 25.

הסתירה בין שני המרכיבים בולטת, במיוחד לפי גישתו של ביקרמן, שהגזירות הוטלו בשל סיבות פוליטיות. אם נרדפו היהודים בשל העבירות שעשו, ולא על רקע אידיאולוגי, די היה לשומרונים לטעון שהם נבדלים מן היהודים, שהם 'צידונים-כנענים בשכם', ומשום כך רשאים לקיים את דתם באין מפריע. על כן יש סתירה בין שני המרכיבים, ההכרזה שאין הם יהודים ובקשתם לקרוא למקדשם נטול השם 'זיוס הלניוס'. הסתירה עומדת בעינה בין אם כותבי הפנייה לאנטיוכוס היו שומרונים, שלא עמדו בלחץ הפקידות הסלווקית המקומית, ובין אם היו אלה שומרונים שנטו להתייונות, כפי שסבורים חוקרים אחדים.⁴⁹ אם הרדיפות לא היו בשל סיבות דתיות – די בכך שאינם יהודים; ואם הן היו על רקע דתי – די בכך שישנו את מנהגיהם.

דיונו המבריק והמפורט של ביקרמן ברקע ובמשמעות של הגדרת השומרונים את עצמם כ'צידונים' (קדמוניות יב, 260), או כ'צידונים בשכם' (שם, 262), אינו משכנע במיוחד על רקע התעודות החדשות שנידונו לעיל, בעיקר הכתובות מדלוס אך גם מטבע 'ירבעם'. ביקרמן ביקש למצוא את מקור הכינוי במסורת שומרונית, המבטאת בכינוי 'צידונים' את דימוי העצמי. לשם כך הוא מביא טיעונים מורכבים, ממקורות רחוקים ומשניים למדי, שבחלקם אינם מבטאים כלל ראייה שומרונית, אלא מעלים אפשרות היפותטית, שבמסגרת תפיסות הלניסטיות מסוימות, התייחסו השומרונים על יסודות כנעניים. ואולם, מכל הידוע לנו על השומרונים, הם ראו את עצמם כישראלים (מלה נרדפת ליהודים), השומרים על התורה באמת. כל הודאה שלהם באי־הדתות היתה בחזקת כניעה לטיעון היהודי הפולמוסי האנטי־שומרוני, שאכן אין הם בני אברהם, יצחק וישראל. טיעון זה מוכר יפה ממלכים ב (יז, כד–מא). על רקע הפולמוס הזה כינו היהודים את השומרונים 'כותים'. חיבורם לכנענים – הבולטים בין עממי כנען שבני ישראל נצטוו להחרים – או לתושבי שכם הקדמונים של תקופת האבות, באמצעות הכינוי 'צידונים', היה פוסל אותם מראש בפולמוס אנטי־שומרוני אפשרי.⁵⁰ אין לייחס אפוא את המצאת הכינוי, או את השימוש בו, לשומרונים עצמם.

בכתובות מדלוס, שהן מן התקופה הסמוכה לגזירות, מכונים השומרונים 'הישראלים המעלים תרומה להר גריזים'. כינוי זה עומד בניגוד גמור לאפשרות שהם ראו עצמם כצידונים-כנענים. העמדה השומרונית, הבאה לידי ביטוי בהגדרה זו, נועדה לסתור את טענות היהודים שאין הם יהודים או שאינם מבני ישראל, וביקשה להדגיש את האותנטיות של ישראליותם.

49 ראה לעיל, הערה 46.

50 אלון (לעיל, הערה 44), עמ' 5–10, מנסה להראות שגם גירסה זו על מוצא השומרונים היתה מוכרת בחוגים יהודיים. וראה גם: יהודית ה, טז. לגירסאות השונות על סיפור דינה בספרות החיצונית אין בהכרח זיקה לשומרונים. וראה: R. Pummer, 'Genesis 34 in Jewish Writings of the Hellenistic and Roman Periods', *Harvard Theological Review*, LXXV (1982), pp. 177–188, וכן דיון ומראי־מקום נוספים אצל מ' מור, השומרונים בעת העתיקה, עמ' 158 ואילך (תודתי על שאפשר לי לעיין בכתב היד של הספר, שהוא מכין לדפוס).

אם ניתן להסיק מסקנות ממטבע 'ירבעם', הרי שהטענה הפולמוסית או האפולוגטית של השומרונים היא שיש להם זיקה לשבטי הצפון, למלכות ישראל בניגוד למלכות יהודה. גם בכך אין כל התייחסות לצידונים.

נראה אפוא שהתעודות בקדמוניות יב, 257–264 מזויפות. הן משקפות פולמוס יהודי אנטי-שומרוני במסווה של תעודות מדיניות. הזייפן ביקש לנגח באמצעותן את השומרונים וגם לגנותם. הוא מביא עדות כביכול של השומרונים עצמם, שאין הם כלל יהודים, וכן שהם חנפים שהתייוונו מרצונם. אין הם יהודים ואינם ראויים להיות יהודים, שכן הם 'צידונים' (כנענים) שבשכם' ומוגי לב שלא עמדו על דתם ועל דעתם. אין לייחס מסמך שכזה לא לשומרונים מתייוונים (שדי אם יצהירו על רצונם להתייוון), לא לצידונים שישבו באיזור זה (שאינו להם ולא כלום לא עם היהדות ולא עם הגזירות) ולא לשום קבוצה אחרת.

דומה שזייפן התעודות ביקש להרחיב את המוטיב של גינוי השומרונים, על העדר מסירות לדת אבותיהם, גינוי המופיע כבר במקבים ב' ו, ב. התעודות אינן אותנטיות, ויוספוס, שלא הצטיין בבחינה ביקורתית ובגישה סלקטיבית למקורותיו, שמח לשלבן בספרו. אבל הוא לא השכיל להטמיען כהוגן בספרו, וערבב את גרסתו על מוצא השומרונים, המסתמכת על מלכים ב, פרק יז,⁵¹ עם זו של זייפן התעודות, המתארם כצידונים שבשכם.⁵²

בין הטענות שמעלה ביקרמן לאותנטיות של התעודות, בא הטענות שפרטי התעודות מדויקים ומשתלבים עם ידיעות אחרות על תקופה זו, כלומר ראשית תקופת הגזירות, כולל ידיעות כרונולוגיות. עוד הוא טוען, שאין לזיוף כזה מסגרת הולמת במקום ובזמן. אבל טענות אלה מחייבים בחינה מחודשת. אנו ננסה להראות, שמסגרת הולמת לכתובת ספרות יהודית פולמוסית אנטי-שומרונית, קרובה בזמן לתקופת הגזירות (וביקרמן טוען בצדק שאין התעודות יכולות להיות זיוף שנעשה בריחוק זמן מתקופה זו), יכולה להיות אלכסנדריה בימי תלמי השישי פילומטור מלך מצרים.⁵³ בקדמוניות יג, 74–79, מסופר על עימות בין היהודים לשומרונים באלכסנדריה, שהובא להכרעתו של המלך. אין אנו יודעים מתי בדיוק נערך הוויכוח. הוא לא נערך לאחר שנת 145 לפסה"נ, שנת מותו של פילומטור, ולא לפני הגירת חוניו הרביעי מצרימה (ראה לעיל). מכל מקום, מרחק הזמן בין הסכסוך היהודי-השומרוני באלכסנדריה לבין גזירות אנטיוכוס אינו יכול להיות יותר מעשרים שנה, ודומה שהוא קצר יותר, כדי חמש עד עשר שנים בלבד.

על פי ההנחה המוצעת כאן, שהתעודות בעניין השומרונים זויפו באלכסנדריה בתקופת הסכסוך היהודי-השומרוני שם, כלומר בסמוך לזמן הגזירות, לפחות מקצת הנימוקים בזכות האותנטיות של התעודות אינו תקף. יתר על כן, הדבר עולה בקנה אחד עם קביעתו של ביקרמן, שזמן הזיוף של התעודות, אם הן מזויפות, חייב להיות סמוך ביותר לתקופת

51 שהם גולים מפרס וממדי, קדמוניות יב, 257. וראה גם: שם, ט, 279, 288–290.

52 בתעודה הנידונה, 259, ובקדמוניות יא, 344.

53 ראה כבר אצל אלון (לעיל, הערה 44), עמ' 13, וכן לעיל, הערה 19.

הגזירות. זאת ועוד, גם מסקנתו שיש קווים משותפים בין התעודות הללו לבין אפיוני הקנצלריה התלמיית דווקא,⁵⁴ יש בה רמז לאפשרות שהיוף נעשה במצרים התלמיית. שמות הפקידים הסלוקיים שבתעודות, ניקנור ואפולוניוס, אינם נדירים, וניתן היה לבדודם בקלות. שני השמות מופיעים מספר פעמים הן במקבים א' והן במקבים ב'.⁵⁵ השם אפולוניוס אף מתקשר במישורין לשומרון (מקבים א' ג, סו). ייתכן שהזיפן האלכסנדרוני הכיר את ספר מקבים ב', בנוסחו הקצר או בנוסחו המלא של יאסון מקיריני, ואולי הגיעו אליו ידיעות מארץ ישראל שבהן נזכרו השמות אפולוניוס וניקנור.⁵⁶ אף ייתכן, שאפולוניוס המיסארך (Μυσάρχης; מקבים ב' ה, כה) התחלף לו במלה דומה, מרידארך (μεριδάρχης), מונח תלמי לא פחות מאשר סלוקי.⁵⁷

סימן נוסף לאופי הפולמוסי האנטי־שומרוני של התעודות הוא תוכנן הדתי. לבד מהמקדש בהר גריזים שדנו בו למעלה, נזכר מנהג שומרוני אחד בלבד, שאותו שם מחבר התעודה בפי השומרונים עצמם – השבת.⁵⁸

תמיהה ראשונה היא מדוע רק השבת נזכרת בפניית השומרונים לאנטיוכוס. וכי שאלת המילה היתה פחות חמורה ומרכזית במסגרת גזירות אנטיכוס? והאם קריאת התורה והתזקת מגילותיה לא נאסרו גם הן? ותמיהה שנייה, מדוע מוצגת השבת באור כה מגוחך. לפי התעודה היה זה יום שנתקבל בשל 'איזו בצורת' (διὰ τινος αὐχμὸς τῆς χάρας) (παράκολουθήσαντες ἀρχαῖα τινὶ δεσιδαίμονι; שם, 259). מוטיב קבלת יום השבת מזכיר את הסיפור על הדרך שבה קיבלו השומרונים את הדת היהודית (מלכים ב' יז, כד–מא), אלא ששם מדובר על מכלול המנהגים והפולחן וכאן רק על

54 ראה: ביקרמן (לעיל, הערה 47), עמ' 105–106, הערות k, j, g, וההפניות הרבות לספר: P. Collomp, *Recherches sur la chancellerie et la diplomatie des Lagides*, Paris 1926 ומקורות פאפירולוגיים ממצרים התלמיית.

55 אפולוניוס המיסארך – מקבים ב' ה, כד; אפולוניוס האוסף צבא משומרון – מקבים א' ג, י; ניקנור בימי אנטיכוס הרביעי – מקבים א' ג, לח, ועוד אזכורים. וראה פירושים למקבים א' ג, י.

56 לא כאן המקום לדון בשאלת זמן חיבורו של יאסון מקיריני, שבלי ספק כלל את כל המידע (לפחות באשר לתקופת הגזירות) ששרד בקיצורו, המכונה מקבים ב'. מובן מאליו שמידע מפורט, אמין או מסופק, הגיע בשפע אל הציבור היהודי באלכסנדריה, שאזנו היתה כרויה לנעשה בארץ ישראל.

57 ראה: שטרן, התעודות (לעיל, הערה 46), עמ' 63–64; H. Bengtson, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit*, I–III, München 1937–1952; II, pp. 24–28, index s.v. לשמוש כמונח, כפי שכבר הביאן ביקרמן בספרו על המוסדות הסלוקיים (E. Bickerman, *Institutions des Séleucides*, Paris 1938, pp. 198, 203 ומקבים א' י, סה. העדות במקבים א' בעלת ערך רק אם נניח שהתרגום ליוונית, דרך התרגום לעברית, שמר על המונח היווני המקורי. אבל זה אינו סביר במיוחד, וייתכן שהתרגום ליוונית נעשה במצרים והמתרגם הוא שבחר במונח מרידארס. אף המונח ὑπόμνημα (תזכיר) אינו מעיד חד־משמעית על אותנטיות התעודה (שטרן, שם; ביקרמן, שם, עמ' 196–197). סיכומי של דבר, אין במונחים אלה כדי להכריע לכאן או לכאן, ובוודאי לא לטובת האותנטיות של התעודות הללו.

58 ראה על כך באריכות אצל שליט (לעיל, הערה 47), עמ' 136–143.

השבת. שם גרמו האריות⁵⁹ לשומרונים לקבל את הדת הישראלית, וכאן גרמה בצורת להערכת יום מסוים, שהוא גם יום השבת של היהודים.

ההתייחסות לשבת בלבד בפנייה למלך והסיבות לשמירתה שציין המחבר מטות לצד המפקקים באמיתות תעודה זו. אם הפנייה באה מחוגי המתייוונים שבין השומרונים, היא היתה צריכה לדון בראש ובראשונה במילה, אשר יצרה בעיה קשה אף למתייוונים היהודים.⁶⁰ פנייה המייצגת את כלל הציבור השומרוני לא היתה יכולה לתאר את פני הדברים כפי שהם מתוארים בתעודה הנידונה כאן.

מעניין גם להשוות את היחס לשומרונים במקבים ב' אל התעודות שבקדמוניות יב. מקבים ב' מדגיש שהשומרונים לא הגנו בתקיפות על קדושת דתם ומקדשם (ו, ב; וראה לעיל). הדבר עולה בקנה אחד עם הגישה המוצגת בתעודות. מסתבר שאפיון אנטי-שומרוני זה רווח בקרב יהודים באלכסנדריה, בתקופת זיוף התעודה, במסגרת הפולמוס בינם לבין השומרונים. אך טבעי היה שהטיעון יעלה לנוכח העמידה האיתנה וקשיות העורף של היהודים ביהודה, שגברו על הגזירות והיו מקור גאווה ליהודים בפזורה. כנגדם הוצגו השומרונים כאנשים רכי-לב וחדלי אישים (ואין בעובדות לאשורן כדי להעלות או להוריד דבר).

נסה לברר מהיכן נטל יוספוס תעודות אלה. דנו כאן במספר קטעים בקדמוניות העוסקים ביהודים ובשומרונים באלכסנדריה. קטע אחד (יב, 7-10), המתקשר במספר נקודות לאיגרת אריסטאוס ולהקאטאיוס מאבדריה,⁶¹ מזכיר בתחילתו את השומרונים (*καὶ τῆς Σαμαρείτιδος καὶ τῶν ἐν Γαριζείν*) ובסופו את אנשי שכם (*τῶν δὲ Σικιμιτῶν*). הקטע השני (שם, יג, 74-79) עוסק בוויכוח בין יהודים לשומרונים באלכסנדריה. שלא כדעת ר' מארקוס בביאורו, אנו סבורים שקטע זה קשור בקודמו באופן הדוק.⁶² הוויכוח המסופר בו הוא הוויכוח הנרמז בקטע הראשון (*στάσεις μέντοι γε τοῖς ἐχθροῖς αὐτῶν πρὸς τοὺς Σαμαρείτας... ἐγίνοντο καὶ πρὸς ἁλλήλους ἐπολέμουν...*), ושני הקטעים דנים אפוא בעניין אחד: איזהו מקום הפולחן הנכון – בירושלים או בהר גריזים.

יוספוס נטל ככל הנראה את שני הקטעים ממקור אחד (ולא כאן המקום לברר את הקשר האפשרי שלהם לקטעים אחרים שמביא יוספוס בקשר ליהודי אלכסנדריה ומצרים),

59 או מגיפה, כפי שכתב יוספוס, מתוך מגמה של רציונליזאציה. ראה: קדמוניות ט, 288-291: *λοιμός*.

60 מצוות המילה כנושא מרכזי בקיום היהדות בכלל ולנוכח גזירות אנטייכוס בפרט אינה צריכה ראייה. השומרונים הקפידו במצווה זו לא פחות מן היהודים. ראה: R. Pummer, 'Samaritan Rituals and Customs', *The Samaritans*, ed. A. D. Crown, Tübingen 1989, pp. 655-659. חשיבות המילה בעיני השומרונים עומדת בעינה בלי קשר להבדל בין מילתם למילה היהודית, הבדל שאין להקדימו ככל הנראה למאה הב' לפסה"נ. וראה: פומר, שם; מור (לעיל, הערה 50); ועיין: נ' רובין, 'משיכת עורלה ותקנת הפריעה', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 105-117.

61 ראה ההערות לקדמוניות, שם, בהוצאת LCL, כרך ז, עמ' 7-5.

62 ראה לעיל, הערה 19.

ושניהם מציגים בבירור מגמה אנטי־שומרונית. ניתן לשער שגם הקטע שלפנינו, המכיל את התעודות על השומרונים ואנטיכוס הרביעי, נכלל באותו מקור. המקור הזה קיבץ ושילב תעמולה אנטי־שומרונית, שהיתה אקטואלית בעבור יהודי אלכסנדריה בימי תלמי השישי פילומטור (145–180 לפסה"נ). לענייננו חשובה התקופה שלאחר גזירות אנטיכוס ובמיוחד מירידתו של חוניו הרביעי מצרימה, כלומר בערך המחצית השנייה של שלטונו של פילומטור (כלומר מ־160/165 בקירוב ועד 145 לפסה"נ).

ראוי לשים לב לכך, שאלו התעודות השומרוניות היחידות שמביא יוספוס. אין הן קשורות לשום קבוצת תעודות אחרת, ולא מסתבר שהוא השתמש במקור שומרוני אותנטי. המקור לתעודות הללו הוא אפוא מקור ספרותי אנטי־שומרוני, והוא דומה (או זהה) למקור שממנו שאב יוספוס את ידיעותיו האחרות על השומרונים.

יתר על כן, גם הכינוי 'שכמים' (τῶν δὲ Σικιμιτῶν) שבקטע הראשון (קדמוניות יב, 10) שבתעודה יכול לרמוז על קשר מסוים ביניהם.⁶³ במיוחד ראוי לתת את הדעת על המוטיב האנטי־שומרוני הזה בתעודות הנידונות ובמקבים ב' ו, ב, המצביע על חוסר הדבקות של השומרונים באמונתם הדתית. בניגוד לכך מוצגים היהודים כמצטיינים במסירותם לאמונתם הדתית בכלל (זהו חוט השדרה של מקבים א' ו, ב) ולקיום שבועותיהם בפרט.⁶⁴

נסכם ונאמר, שעל פי כל הנתונים התעודות מזויפות. וכמה סיבות לכך: (א) היתה תעמולה יהודית אנטי־שומרונית; (ב) לנגד עיני יוספוס עמד מקור אחד וממנו הוא דלה מספר קטעים על יהודים ושומרונים במצרים וכן את התעודות בקדמוניות יב, 258–264; (ג) קיימת סבירות רבה שהתעודות נתחברו זמן קצר אחרי תקופת גזירות אנטיכוס ובאלכסנדריה דווקא, כלומר בתנאים הולמים מבחינת המקום והזמן. קרבת הזמן בין הזיוף לזמן ההיסטורי המיוחס לתעודות מסבירה כאמור כמה מן הפרטים המדויקים שמצא בהן ביקרמן, ולכן אין הדיוק בפרטים אלה מוכיח את אמיתותן; (ד) יש כמה שגיאות ברורות בתעודות, כגון התארים שנושא אנטיכוס הרביעי בתעודה לעומת התארים שטבע במטבעותיו. וכבר הצביע דוראן על כך, שבחינה מחודשת של מטבעות אנטיכוס הרביעי, שבחן הנומיסמאט אוטו מרקוהלם, מלמדת על אי־התאמה בין תוארי המלך בתעודה לבין תארו בפועל בזמן שאליו מיוחסת התעודה.⁶⁵ ההנחה שהתעודה מזויפת יכולה אף לפתור את הקושי בכינויו של זיוס של הר גריזים.

63 הכינוי 'שכמים' מופיע גם בקדמוניות יא, 342, בקטע המסתיים בסיפור על אלכסנדר שהושיב חיילים שומרונים במצרים (שם, 345). בין שני האזכורים האלה הם נזכרים כ'צידונים בשכם' (שם, 344). ייתכן אפוא, שגם קטע זה נשאב מאותו מקור משוער, אך הדבר קשור לסיפור אלכסנדר הגדול שאצל יוספוס, ולא כאן המקום לדון בו.

64 כך בקטע קדמוניות יב, 8, וכן בפרשת אלכסנדר והשומרונים, הבוגדים במלך פרס מכאן, והיהודים המסתכנים בשמירת אמונים למלך פרס מכאן. על השומרונים ראה: קדמוניות יא, 321, ועל היהודים: שם, בהמשך.

65 ראה: דוראן (לעיל, הערה 14), עמ' 481, הערה 2.

במקבים ב' ו, ב הוא נקרא קסניוס (Ξένιος; מכניס אורחים), ובקדמוניות יב, 261 הוא מכונה הלניוס. הזייפן האלמוני הכיר את הכינוי שבאמת ניתן לזיוס של הר גריזים, בהסכמתם או על פי בקשתם של המתיוונים שבין השומרונים (כך לפי מקבים ב' ו, 2, וראה לעיל ולהלן) – קסניוס. כינוי זה מסתבר ומשמעותו הגיונית,⁶⁶ ואין סיבה להחליפו בכינוי המוזכר בתעודות – הלניוס (Ἑλληνιος). עם זאת, הכינוי הלניוס נכון מבחינת מסורת כתבי היד של קדמוניות היהודים,⁶⁷ ואין כל צורך להחליפו, בטקסט שבקדמוניות, בכינוי קסניוס. הזייפן של התעודות הוא זה שהחליף את הכינוי קסניוס בכינוי שבדה מלבו: הלניוס. בכך הוא חידד את עוקץ פולמוסו האנטי-שומרוני. היהודים עמדו בגבורה נגד ההלניסמוס⁶⁸ אך השומרונים נכנעו בפניו.⁶⁹ ביטוי לכניעה זו להלניסמוס הוא השם הלניוס, שהם בחרו בו ככינוי לזיוס, שכן זהו שם-תואר המרמז על התרבות ההלנית, שבפניה לא השכילו לעמוד. בכך הותר הקושי שהשאיר ביקרמן ללא הכרעה במאמרו על התעודות.

כמובן, ייתכן שמאחורי התעודות שבידינו היו תעודות אותנטיות, ומהן שינה מחבר אנטי-שומרוני אנונימי על פי מגמותיו.⁷⁰ תופעה מעין זו קיימת בספרות התקופה, ואף בחיבורים יהודיים, ואין להכחיש כשם שקשה להוכיחה. ואולם, מבחינת השימוש ההיסטורי בתעודות אין היא מעלה ואינה מורידה. בין שהתעודות מזויפות בשלמותן בין שהן מזויפות בחלקן, אין הן יכולות לשמש בסיס למסקנות היסטוריות על האירועים בתקופת הגזירות. אם כן, חלק נכבד מן הדיונים המלומדים והמעמיקים שהוקדשו להבטים של גזירות אנטיכוכס הקשורים לשומרונים, הושתת על יסודות רעועים.

אם התעודות בקדמוניות יב אינן אותנטיות, מה התרחש בקרב השומרונים בתקופת הגזירות? על כך יש בידינו ידיעות מועטות, על פי ספר מקבים ב'. לפי מקבים ב' ה, כב-כג, בין ביקורו של אנטיכוכס בירושלים לבין הטלת הגזירות מינה אנטיכוכס פקידים (ἐπιστάται) להרע לעם (τὸ γένος), אחד בירושלים (פיליפוס, שהיה פריגי במוצאו ופרא יותר ממי שמינהו) ואחד בהר גריזים (אנדרוניקוס, שבנוסף לשמו לא נמסר עליו דבר). ומוסיף המחבר, שנוסף עליהם (על פיליפוס ועל אנדרוניקוס) מנלאוס, שהיה הגרוע ביותר לבני-עמו. בולט בתיאור זה השוויון או האזון בין היהודים והשומרונים, עד כדי כך שרשעותו של מנלאוס חלה על שניהם באותה מידה. אזון זה גם בולט במקבים ב' ו, ב. תחילה מסופר על הפקדת ביצוע הגזירות מטעם המלך בידי זקן אתונאי, או גרון

66 בין היתר מוכחת האותנטיות של הכינוי קסניוס מן המשפט המוסגר שהוצמד אליו והתלוי בו. וראה גם: דלקור (לעיל, הערה 47), עמ' 395–396; וכן דוראן, שם, עמ' 483–484, המעניק לקסניוס משמעות רבה.

67 ראה: שליט (לעיל, הערה 47), עמ' 172, הערה 46.

68 זה מוטיב מרכזי במקבים א' ובמקבים ב'. ראה על המונח הלניסמוס: מקבים ב' ד, יג, ובפירושו של גולדשטיין (לעיל, הערה 41).

69 כך במקבים ב' ו, ב, וזו רוח התעודות המזויפות בקדמוניות.

70 דומה שלכך מסכים גם אלון (לעיל, הערה 44), עמ' 11, בפרט לאור הדגשתו, שהתעודות מזויפות כ'צורתן' (שם, עמ' 5, 13).

האתונאי, כהצעת אחדים מן המפרשים.⁷¹ בהמשך הוכנס שינוי בשם האל של שני המקדשים, זה שבירושלים נקרא לשמו של זיוס האולימפי, וזה שבהר גריזים לשמו של זיוס מכניס-אורחים (קסניוס). אותו גֵּרֹן האתונאי נתמנה אפוא כדי לכפות על היהודים לשנות את חוקי אבותיהם, כדי לטמא את שני המקדשים, זה שבירושלים וזה שבהר גריזים, וכדי לשנות את שם אלוהותם.

בשני המקומות בספר מקבים ב' אין כלל כינוי אתני לשומרונים. הם והיהודים הנם עם אחד (ה, כב), והכינוי יהודים חל גם עליהם (ו, א). בקטע השני יש עקיצה על חשבונם, לפי מקצת המפרשים (וראה לעיל), או רמיזה אזהדת, לפי דעת מיעוט.⁷² אלה הן הידיעות שבידינו על השומרונים. ייתכן שהם נחלצו מן הגזירות, בעקבות פנייה לאנטיוכוס, בשם כולם או בשם סיעה מתייוונת בקרבם, ואזי אכן היה אירוע היסטורי כלשהו ברקע התעודות המזויפות בקדמוניות יב, 257–264. אך ייתכן שהשומרונים נרדפו על דתם, בדומה ליהודים, עד ביטול הגזירות כעבור שלוש שנים.⁷³ לנו נראה שהשומרונים – 'הישראלים המעלים תרומה להר גריזים' – היו בני אותה הדת כמו היהודים תושבי יהודה, אלא שהם חיו במחוז־שלטון נבדל מיהודה, הוא השומרון, והיה להם מרכז פולחני בהר גריזים.

ניתן להצביע על הבדלים אחדים בין מצבם של השומרונים למצבם של היהודים. בתחום מושבם של השומרונים היתה עיר הלניסטית בעלת חשיבות צבאית ומינהלית – סאמאריה. לא כל תושבי מחוז השומרון היו 'מעלים תרומה להר גריזים' או 'מקריבים אל הר גריזים' (השווה: מקבים א' יא, לד), וככל הנראה גרו בתחום השומרון גם קבוצות יהודיות שנהו אחר המרכז בירושלים. אלה ישבו ככל הנראה בדרום־מערב השומרון (בלוד, בעופריים וברמתיים), בדרום־מזרחו (באיזור עקרבה) ובצפון־מערבו. ייתכן שישבו שם אף יסודות אתניים נוספים, שאינם מוכרים לנו.⁷⁴

בין השומרונים שציידו בהר גריזים, ובין היהודים האחרים, או לפחות ההנהגה הכהנית בירושלים, שרר מתח, שעוצמתו אינה ברורה ואינה בהכרח קבועה. למתח זה היו גילויים שונים, שמקצתם קדמו להקמת מקדש הר גריזים ומקצתם קשורים בו. לא ייפלא אפוא, שבן־סירא מגנה אותם בחריפות, שהרי היה חסיד נלהב של הכוהן הגדול

71 ראה הפירושים למקום זה.

72 על שני העניינים ראה במאמרו של דוראן (לעיל, הערה 14), שם.

73 שאלת עמדתם או השתתפותם של השומרונים במרד אינה ברורה, שכן לא ברור תחום יישובם של בני הכת בתוך המחוז המינהלי של שומרון בתקופה זו. וראה: מקבים ב' טו, א; ודוראן, שם, עמ' 483.

74 על דרום־מערב השומרון ראה: מקבים א' יא, לד; י"מ גרינץ, ספר יהודית, ירושלים תשי"ז, עמ' 34–29; ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב תש"ם, עמ' 54–51. ראה דברי יוספוס, שהשומרונים היו מתיישבים מפרס וממדי (קדמוניות יב, 257) ושיהודים רבים נספחו עליהם (שם, יא, 312, 340, 346). על קבוצות אתניות שונות ראה: עזרא ד, ט"י. וראה: זרטל (לעיל, הערה 1), שם; I. Eph'al, *The Ancient Arabs*, Jerusalem 1982, pp. 105–108, שם; 7°–17°, ושם ספרות קודמת.

שבמקדש ירושלים, שמעון השני.⁷⁵ אף מובנת איבתו של יוספוס, כוהן ירושלמי מן המיוחסים, שהרי הוא הזדהה בהשקפת עולמו ובמעמדו החברתי עם הכהונה שעמדה בראש בית המקדש שבירושלים.

ואולם, למרות ההבדלים והמתח הללו בין השומרונים ליהודים, חלו בחברה השומרנית התפתחויות דומות לאלו שבחברה היהודית, והן באו לידי ביטוי בתקופת ההתייוונות, וכך, השלטון הסורי, לפחות זה המקומי, ראה בהם יהודים. ייתכן שהנהגה מתייוונת כלשהי תפסה את השלטון בקרבם והזדהה עם מדיניות השלטון הסורי, או שהאוכלוסים נכנעו ללחץ שהופעל עליהם. לאחר מכן יורד המסך על השומרונים למשך כארבעים שנה.

במשך ארבעים השנים האלה לא נעלמה כמובן הדת היהודית מקרב השומרונים וגם לא פסקה הערצתם למקדש הר גריזים. כיצד ומתי בוטלה 'בעלותו' של זיוס קסניוס על מקדשם אין אנו יודעים. אבל אין להניח שמדיניות של רדיפה דתית כלפיהם נמשכה יותר מאשר ביהודה, או שהשינוי הפולחני במקדשם החזיק מעמד זמן רב יותר. מכל מקום, יוחנן הורקנוס הרס את המקדש, ותחום יישובם של השומרונים סופח ליהודה.⁷⁶ לא יפלא שהכוונה הגדול של מקדש ירושלים נהג בדרך זו. הוא ביקש להוציא מלבם את אותו עיקר באמונתם, שעמד בסתירה לא רק לעמדה היהודית הכללית (אם כי זו לא היתה מוחלטת), כי אם גם לאינטרס השלטוני המובהק שלו עצמו, כראש המקדש הירושלמי. פעולה זו של יוחנן הורקנוס היתה צעד אנטי־כיתתי מובהק, ואינה יחידה במינה. יוחנן עצמו פעל נגד הפרושים, כאשר הסתכסך עמם בתקופה מאוחרת יותר.⁷⁷ בנו, אלכסנדר ינאי, נקט בצעדים אנטי־כיתתיים מובהקים, שהגיעו בסופו של דבר לידי מלחמת אזרחים עקובה מדם.⁷⁸

ואולם, כיבוש השומרון וסיפוחו אינו נובע רק מן היחסים הבין־כיתתיים בחברה היהודית. ניתן לראות זאת גם על רקע היחס של החשמונאים לקבוצות אוכלוסין אחרות בארץ ישראל, כגון יהודי הפראיה, הגליל ופאתי השומרון, ותושבי אדום והגליל שגוריו.

75 ראה הנספח לספרו של פורביס (לעיל, הערה 1), עמ' 119–129, ובמיוחד בסופו (JNES, XXIV = [1965], pp. 88–94).

76 קדמוניות יג, 256–257; מלחמת היהודים א, 63; מגילת תענית לכ"א בכסלו (לעיל, הערה 13); וכן: B. Hall, 'From John Hyrcanus to Baba Rabba', *The Samaritans*, ed. A. D. Crown, Tübingen 1989, pp. 32–34; וראה לעיל, הערות 9–11.

77 קדמוניות יג, 288–296; בבלי, קידושין סו ע"א. בעיית הייחוס של סיפור המעשה אינה חשובה לענייננו, אך קיימת הסכמה שהוא קשור ליוחנן הורקנוס ולא לאלכסנדר ינאי, כגירסת התלמוד.

78 קדמוניות יג, 372–383. וראה גם: פשר נחום, עמודה I, שורה 7 ('ויעש נק'מות בדורשי החלקות'); על פי: ד' פלוסר, 'פרושים', צדוקים ואיסיים בפשר נחום, ספר זכרון לגדליהו אלון, בעריכת מ' דורמן, ש' ספראי ומ' שטרן, תל אביב תש"ל, עמ' 133–168, ובמיוחד עמ' 134, 136–137. ייתכן שאחד משליטי החשמונאים פעל גם כנגד כת מדבר יהודה, כלומר האיסיים, כפי שעולה מפשר חבקוק. וראה: M. P. Horgan, *Pesharim*, Washington 1979, pp. 7, 161, *passim*.

החשמונאים ניסו לשלב את כל הקבוצות הללו בחברה היהודית הארצישראלית שמרכזה בירושלים. ואכן, לבד מן השומרונים הצטרפו כל האחרים לחברה שמרכזה בירושלים. מה גרם לשומרונים לשמור על עצמאותם? ייתכן שמדיניותו הברוטאלית של יוחנן הורקנוס, שהתבטאה בהריסת המקדש השומרוני בהר גריזים, לא זו בלבד שלא שמה קץ לקיום הכיתתי הנפרד של השומרונים, אלא אף חיזקה אותו.⁷⁹ הם הוסיפו לדגול בקדושת הר גריזים והתייחדו בעקרונות אמונה מופשטים אחרים. מהרבה בחינות דמו השומרונים לכיתות יהודיות אחרות.⁸⁰ באופן כללי חלה התגבשותם באותו זמן בקירוב שבו התמסדו גם כיתות אחרות, ולפי דברי יוספוס, היה זה בימי יונתן החשמונאי; והרי ממותו ועד לראשית שלטונו של הורקנוס לא חלפו אלא כעשר שנים.⁸¹ לאחדים מעקרונותיה של הכת השומרונית יש הקבלה בהשקפות של כיתות אחרות. ואולם, ייחודם הבולט של השומרונים היה בריכוזם הגיאוגרפי. הם היו כת עם טריטוריה, שבמרכזה מקדש. בשל כך אף זכו לקיום ממושך יותר משל כיתות אחרות, עד עצם היום הזה.⁸²

- 79 ואכן, מספר חוקרים רואים תקופה זו כפרשת דרכים ביחסי היהודים והשומרונים. ראה: פורביס (הנ"ל, ובחיבוריו לעיל, הערה 1); ח"ד מנטל, 'התבדלות השומרונים – רקעה וזמנה', ספר בראילן, ז-ח (תש"ל), עמ' 162-167 (= אנשי כנסת הגדולה, תל אביב תשמ"ג, עמ' 52-60); פ"מ קרוס, 'שומרון וירושלים', ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי שלטון פרס, בעריכת ח' תדמור וי' אפעל, ירושלים תשמ"ג, עמ' 81-94, ובמיוחד עמ' 93.
- 80 זאת מדגיש בצדק קוג'ינס (לעיל, הערה 2), במיוחד עמ' 156-161. מעניין בהקשר כללי זה הממצא ממצדה שפרסם טלמון (לעיל, הערה 1), עמ' 284-285. ייתכן שהרחיק לכת במסקנותיו על הממצא הפעוט הזה (כתיבת המלה 'הר-גריזים' כמלה אחת), אך הוא מצביע על כיוון מחשבה מעניין ואפשרי.
- 81 על הכיתות ראה: קדמוניות, יג, 171 ואילך. שלטונו של יונתן הסתיים בשנת 143/2 לפסה"ג, והורקנוס עלה לשלטון בשנת 134 לפסה"ג. הר גריזים נכבש בשנת 128 לפסה"ג.
- 82 ייתכן שגיבושה של העדה השומרונית אף נתחזק בשל ראייתה העצמית כממשיכה את שבטי יוסף. וראה: פורביס (במאמרו לעיל, הערה 1), עמ' 324. וראה לעיל, בגוף המאמר, וכן מאמרה של שולר (לעיל, הערה 1).